

LJUDSKE MEDICINSKE KNJIGE IZ OKOLICE ŠKOFJE LOKE

Zbiram podatke o ljudskem živinozdravstvu pri nas, zato so me prav posebno mikale rokopisne ljudske medicinske knjige, ker sem bil prepričan, da bom v njih našel marsikaj zanimivega. Nisem prvi, ki se je zanimal za te »bukve«. Franc Kotnik navaja v svojem delu: *Iz ljudske medicine*, da je do tedaj ugotovil 14 takih knjig; Vinko Moederndorfer je pri pisanju knjige *Ljudska medicina pri Slovencih* uporabljal več rokopisnih ljudskomedicinskih knjig. Mogoče sem imel srečo, ker sem v kratkem času ugotovil še novih 11 knjig, tako da je do sedaj skupno ugotovljenih 25 rokopisov, ki jih nekateri imenujejo »travarice«, kar se mi ne zdi najprimernejši izraz, ali »lekaruše«, kakor jih imenujejo Hrvati. Omembe vredno je, da jih je po sedanjih ugotovitvah menda kar 15 iz okolice Škofje Loke.

Med ljudstvom je bilo gotovo še več teh »bukev« in je verjetno še kakšna neodkrita. Marsikatera pa je bila gotovo uničena med okupacijo, predvsem v krajih, ki so jih okupirali Nemci, ker so uničevali vse slovenske knjige. Verjetno je bila katera od teh knjig, ki so pogosto ležale med starinami po podstrešjih, uničena, ko so se ljudje preselili v na novo zgrajene hiše ter zavrgli vso staro navlako in starine, katerih vrednosti včasih niso znali ceniti.

Rokopisne knjige niso nekaj izvirnega slovenskega, pač pa jih imajo tudi drugi narodi. Ta dela so nastala iz potrebe, skoraj bi rekel iz lakote po znanju o tem, kako bi si ljudje ohranjali zdravje, svoje največje bogastvo, ali pa so našli načine, kako bi se zdravili, če bi zboleli. Istočasno pa so skrbeli, kako bi zdravili svojo živino. To je bilo včasih za nekatere še bolj pomembno, saj nam je znana nekdanja miselnost kmečkih ljudi, da je »bog dal ženo in otroke, živino pa je moral kupiti.« Zaradi tega so ljudje bolj pogosto klicali na pomoč veterinarja kot zdravnika.

Naše ljudstvo je živelo dolgo brez šolanih zdravnikov in veterinarjev in so se zato ljudje obračali po pomoč k ljudskim zdravnikom, zbirateljem zdravilnih zelišč, izkušenim ženskam ali moškim. Pa tudi tam, kjer so sicer bili zdravniki, je bila samopomoč običajna. Saj piše že Valvasor, da ne da kranjski kmet zdravniku dosti zaslužka, da se na Gorenjskem kmetje sami zdravijo in da lekarnar ne bi imel zaradi njih ljubega kruha.

Da so isti ljudje zdravili tudi živino, ni čudno, saj kot je primanjkovalo zdravnikov, je bilo še večje pomanjkanje veterinarjev. Veterinarska služba se je začela razvijati pri nas šele sredi prejšnjega stoletja, ko smo dobili prve slovenske veterinarje, v resnici pa se je razmahnila ta služba šele po drugi svetovni vojni, ker je bilo poprej zdaleč premalo veterinarjev. Seveda so prvi veterinarji komaj mogli opravljati t. i. uradne dolžnosti, da so predvsem preprečevali in zatirali živalske nalezljive bolezni, komaj pa so prišli do tega, da

bi zdravili bolno živino. Seveda so si morali zaradi tega ljudje sami pomagati ali pa so se največkrat zatekali k takim, ki so znali nekaj več kot sami. Le-ti so si pridobili znanje na razne načine, kot npr. v podkovskih šolah ali pa so bili prirodno bistri kmetje samouki, ki so znali opazovati in prevzeti znanje po ustnem izročilu ali iz raznih živinozdravniških knjig. Ker so to bolj ali manj znana dejstva, bi bilo predolgo o tem na široko pisati.

Ljudska medicina (sem sodi tudi živinozdravništvo) je pomemben dejavnik v zgodovini zdravstvene kulture vsakega naroda. Domači zdravniki, ki so izšli iz ljudstva, so bili sicer brez strokovne izobrazbe, vendar so s tem, da so pripravljali razna zdravila in zdravili svoje sovaščane, uživali pri ljudstvu navadno precej veliko spoštovanje in zaupanje, mogoče celo večje kot v času znanstvene dobe zdravniki ali veterinarji. Ti so zdravili predvsem z zdravilnimi zelišči, kar je bilo zelo znano in priljubljeno. Posebno so bila čislana zelišča, ki so cvela o kresu in med obema Gospojnicama.

Vsi ti ljudski zdravniki z zelo različnim znanjem in »specialnostmi« so si skušali pridobiti čim več znanja. Zato so iskali vire vsepovsod: zapisovali so si razne recepte, ki so jih zvedeli od drugih, pisali oziroma prepisovali so iz raznih knjig ali rokopisov in zapisovali svoje ali drugih izkušnje. Tako so pod tujim vplivom in ob spretni iznajdljivosti preprostih domačih ljudi nastajali rokopisni prevodi in izvorni zapisi. Včasih so jih ti bukovniki tudi sami vezali in dajali prepisovati drugim. Njihova vsebina pa ne izvira iz domačega ljudskega izročila, ampak se opira na opise in recepte zdravniških knjig, ki so posebno v 16. stoletju izhajala v veliki množini, ne pri nas, pač pa v drugih državah. Najpomembnejše so bile: *Ortus sanitatis* (Vrt zdravja) 1485. leta in razne knjige o zeliščih *Kreuterbuch* iz 16. stoletja. Posebno znani sta bili knjiga Nikolaja Lémerya, lekarnarja iz Pariza, ki je 1675 napisal *Cours de chymie*, in Pietra Andreasa Matthiolija, zdravnika in botanika, ki je napisal 1561 knjigo *Historia Plantarum*. Obe sta bili prevedeni v mnoge jezike in sta rabili kot predlogi za naše rokopisne zdravilske knjige.

Po mojem mnenju so imele knjige, ki so rabile za predloge rokopisnim knjigam (pisali so jih zdravniki ali apotekarji, ki so se ukvarjali istočasno z botaniko), velik vpliv na to, da so domači zdravniki in prek njih ljudstvo, ki je že prej uporabljalo zdravilna zelišča, na podlagi teh knjig začeli še bolj sistematično zbirati zdravilna zelišča in se z njimi tudi zdraviti.

Ta vera v moč zdravilnih zelišč je ostala globoko ukoreninjena v našem ljudstvu še danes, predvsem v primeru, ko jim nobena zdravila več ne pomagajo, uporabljajo razne zvarke zdravilnih rož, korenin ali obojega.

Ko pregledujemo spisek rokopisnih knjig, takoj opazimo, da ni nobenih do sedaj ugotovljenih knjig iz Primorske, da sta dve iz Koroške, ena sama iz Štajerske, a največ jih je iz okolice Škofje Loke. Za Štajersko sem v arhivu muzeja v Ptujju ugotovil le dve rokopisni knjigi iz druge polovice 19. stoletja, pisani v nemškem jeziku. Verjetno izvirata in so ju uporabljali na kakšnem gradu ali posestvu samostana. V okolici Škofje Loke je bila osnova za skoraj vse rokopise Lipič-Košeninov prevod oz. prirejeni rokopis. Navadno so domači zdravilci in vrači skrbno skrivali svoje znanje, da so tako obdržali nekakšen monopol v zdravljenju in je marsikateri šele na smrtni postelji predal svoje knjige zagovorov ali druge svojemu sinu ali sorodniku. Tu pa vidimo prav nasprotno, da so eno in isto knjigo mnogi prepisovali. Mogoče je bil vzrok za to prav značaj človeka, kot je bil Košenina, ki je drugim omogočil, da so pre-

pisovali njegov rokopis. Da je v okolici Škofje Loke največ teh rokopisov, je mogoče vzrok tudi v tem, da je bila Škofja Loka dosti razvito kulturno središče, ki je nastalo pod freisinškimi škofi. Vse te rokopisne knjige so kulturni spomeniki, važne pa so tudi za proučevanje zgodovine ljudske medicine, farmacije in veterine.

Po dosedanjih ugotovitvah je drugi najstarejši rokopis: *Bedizin Dohtarske bukve u teh visokih planinah u unotrainim krainskim iz 1720. leta.* — Iz 1759. leta so *Arzniske bukve sa sve shlaht boliesnj od gvave do nuek.* Knjiga je prevod Pietra André Matthiolijeve knjige *Historia Plantarum*, ki jo je priobčil 1561 in so to knjigo 1563. leta prevedli v nemški jezik kot *Neu Kreuterbuch*. Ta knjiga je bila razširjena po Slovenskem in jo je iz nemškega prevoda predstavil v slovenščino Andrej Goričnik. — Iz Koroške je še *Leški rokopis* iz let 1757—1761. Rokopis vsebuje zapise ljudskih pesmi, ženitovanjsko vabilo, navodila za zdravljenje itd. — V študijski knjižnici Mirana Jarca v Novem mestu je rokopisna knjiga *Arznejske Bukve za vseh shlahte bolezni* — Navodila za zdravljenje ljudi in živine. Napisal ali prepisal jo je 1854. leta neki Anton Janžek. Iz Dolenjske je še rokopis Marije iz Rake, ki je bila nabiralka zdravilnih rastlin in je gotovo tudi zdravila. V Sodražici na Dolenjskem sem našel rokopis, ki ga je napisal 1870 »kuršmid« Jurij Drobnič: *Praktisches Arznei-Buch*. Naslov je sicer nemški, pisan pa je v slovenščini. — *Bukve za vse potrebe tega gmein Folka* je napisal vrtnar Jožef Bramor iz Trzina. Ima pet poglavij in je napisan v gajici, torej po letu 1860. — *Krainski Arzat* je iz 1810. leta in ga je našel dr. Edvard Pajnič v Cerknici. — *Merharjev rokopis* je napisal Jan. Merhar iz Ljubljane. — Rokopis iz Poljčan, ki pa poteka s Kranjskega, je prinesel dijak Berce, poznejši zdravnik, ki je bil verjetno iz Poljčan, v poklon prof. dr. K. Gantarju v Ljubljano. — Končno bi omenil še *Ljudske recepte*, rokopis iz 17. stoletja. Kje je, odkod izvira in kdo ga je napisal, mi ni znano. Navaja ga Möderndorfer. Mogoče je v njegovi zapuščini, kakor tudi še kateri od zgoraj omenjenih rokopisov.

Sedaj pa bi že lahko prešel na rokopisne knjige iz okolice Škofje Loke. Verjetno je bila napisana prva rokopisna ljudskomedicinska knjiga 1705. leta in ima naslov *Bukve za vse potrebe tega gmein Folka*. Napisal jo je Pavle Lipič (nekateri pišejo Lipic ali tudi Lepec) po predlogu Nicolas Lemeryjeve knjige *Cours de chemy*. Iz katerega jezika je Lipič knjigo prestavil, ni jasno, ker piše Košenina, da je Lipič prestavil rokopis iz francoščine, v istem stavku pa dalje piše, da jo je prepisal iz nemškega na kranjsko. Peter Šinkovec pa piše, da je Lipič prepisal iz latinskega in nemškega jezika na kranjsko leta 1810. Kje je resnica, nisem mogel ugotoviti, ni pa verjetno, da bi Košenina predstavljal iz nemškega, če je že prej Lipič prestavil na slovenski jezik. Tudi ni znano, kdo je bil Lipič, ker je edini podatek, kot je razviden iz Košeninovega rokopisa, da je bil rojen v Ljubljani, sin »enga bogiga« mesarja, ki je pa pozneje živel kot ubog kmet v Bodovljah pri Škofji Loki s hišnim imenom Žerovc. Priimek Lipič v teh krajih ni znan. Mogoče je bil Lipič rojen v Ljubljani kot potomec kakšnega Dalmatinca, ki so se naselili v Ljubljani, kjer so imeli zaloge dalmatinskih vin, kot jih imajo nekateri še danes. Ta knjiga je bila predloga za vse rokopise iz okolice Škofje Loke in nekaterih od drugod, z izjemo ene knjige, ki je bila kasneje napisana (Prezel iz Železnikov).

Po tej predlogi je Anton Košenina priredil 1830, »zdej pak knuzu kmetushkim ludmi« (v korist kmetom), *Perve Bukve se use potrebe tega zhlo-*

ueka ... Rokopis ima Tone Pirc v Škofji Loki. O tej knjigi je že pisal France Planina v Loških razgledih 1971. Rokopis ima 236 strani in še 45 strani dodatka, skupaj 281. Napisan je v bohoričici in v loškem dialektu. Glavni del je razdeljen na 5 poglavij, ki jih imenuje »bukue«. Prvo poglavje ima naslov: »Perve bukue so od use potrebe tega zhloueka kai je zhast in jemenistnost tega sueta pruti shazu (šac-bogastvo) in jemenistnost tega lubiga srauia« (zdravja). Rokopis obsega dodatno poglavje o boleznih živine: »Kdar je krava vovčičeva. Kadar živino na paši napne. Kadar ima voč v nogah. Kadar je živina žabčna. Kadar živino kolje.« Pisec je napisal res le o tistih boleznih, ki se največkrat pojavljajo.

Če pa bi vse zdravilne rastline ne pomagale, ima za vsak primer napisanih več zagovorov. Navedel bi dva:

Spisano od rezhi od strupa.

Sa strup ustaut stoi ta siuna skala nu ne spi ta suet Shenpas k nemo pride Mat Boshia noi prau ustane gor ta suet Shnenpas noi prid pomagat temo zhloueko kershenemo noi berbanmo dega nabo serbelo ot tega zherua (kača) sterpeniga. Oba moreta molt 9 ozhenashu no zheshenih Mari noi Apostolska uera moresh jemati nemal kruha debo jemo obe skorij trikrat vaine sdihniti. Ta kruh more ta zhlouk ali suina (živina) pojest u jemen Boga Ozheta, Boga Sina, noi suetiga Duha.

Bolezen ugotavljati ni tako enostavna stvar. Zato naslednje navodilo:

Če pri živini ne moreš ugotoviti, kakšno bolezen ima, moraš vzeti krstno svečo, črno svečo, Treh kraljev vodo. S to krstno svečo in črno svečo moraš podkaditi živini, pokropiti z vodo Treh kraljev, čez to napraviti tri križe; žerjavico od tega kadila moraš zakopati v hlevu v mrtvo zemljo. Luknjo v zemljo pa moraš napraviti z železnim kolom.

Drugi rokopis, ki nosi tudi letnico 1830, je: *Bukve o Katirih se snajdeja te nar bolshi Erzniye sa tega zhloveka, katire so tud poskushene od tega shasti inu hvale oredniga Dohtarja Parisarske opoteke is jemenam Maklaush Lemerij o Poras, 1705. sdej pa prepisane od Antona Koshenine o Pushtal o leto 1830.* Na ilustriran strani II. Bukve je napisano, da je Anton Košenina prepisal od Pavleta Lipiča (tu je prvič razločno napisano ime Lipič). Kot vidimo piše na naslovni strani, da je napisal knjigo Lemery 1705. leta. V tem času je le-ta v resnici živel. Sedaj pa nastane vprašanje, ali je Lipič prestavil knjigo 1705. leta, kot je razumeti iz naslovne strani spredaj imenovane knjige, ali je to letnica, ko je Lemery napisal knjigo, da pa je Lipič živel kasneje, mogoče nekaj let preden je Košenina od njega prestavil. Čudno bi bilo, če bi šele po več kot sto letih nekdo prepisal knjigo. Enak je podatek na ilustrirani naslovni strani: »Pete Bukve od ose sorte rosh inu korenin in ose sorte imen koko sa oshafane inu neh mozh inu noz tud Natura ino koko se shneh voda shge ose to je prepiso e bore hkauz o pushtal. 1 + 8 + 30« Torej jih je prepisal neki Kavc, Tkavc ali Tkavec ali obrtnik tkalec, mogoče je drugače razumeti. Lastnik te knjige je Tone Pečan v Ljubljani. Tudi ta je napisana v bohoričici in z lepšo pisavo kot prva. Prepisovalec je narisal veliko število barvnih slik, v katerih pčnazarja posamezne vrste bolezni, vsako poglavje ima vinjeto, v tistem delu, v katerem opisuje zdravilne rastline, pa je narisal posamezne vrste rastlin razločno in v barvah. Tudi ta rokopis ima 5 poglavij in ima 345 strani.

Preden bi nadaljeval, bi napisal nekaj besed o Lemeryu, o Košenini in o Jakobu Gantarju.

Nicolas Lémery je bil rojen 1645. leta v Rouenu v Franciji. Študiral je v Montpellieru in je leta 1672 prevzel apoteko v Parizu. Leta 1675 je napisal zelo razumljivo knjigo *Cours de Chémy*. Knjigo so uporabljali še okoli pol stoletja po njegovi smrti in jo prevedli v mnoge jezike. Tako je npr. italijanski prevod z naslovom *Farmacopea universale* (1742) v knjižnici frančiškanskega samostana v Novem mestu. Ker je bil zelo zaslužen, je postal član francoske akademije.

Anton Košenina (Ha Tone), p. d. Hribčkar, je bil rojen 21. V. 1799 v Škofji Loki, umrl pa je 16. maja 1881 v Puštalu. Njegov oče Jurij je stanoval v baronovi bajti, poleg puštalskega gradu. Bil je gostač. V tej bajti so stanovali grajski hlapci. Domačini so jih imenovali »arnaše« (francosko pomeni harnachment konjsko opremo, okomatanje). Verjetno je bil Jurij Košenina tudi konjski hlapec v gradu. V tem času je bila lastnica gradu baronica Francozinja Dura. Menda so v tem gradu stanovali tudi trije francoski zdravniki, ki so mogoče vplivali na pisanje te knjige in na to, da se je Košenina začel ukvarjati z zdravljenjem.

Anton Košenina je bil splošno znan pod imenom Ha Tone. Pod tem imenom ga še danes poznajo starejši Ločani, posebno pa v Puštalu. Mnogi ne vedo njegovega pravega priimka. Ha Tone so ga imenovali zato, ker je v začetku stavka ali imena postavljaj »ha«, npr. ha korda benedikta (zdravilna roža, katero je rad predpisoval). Mogoče je bila to njegova govorna napaka ali navada. Njegovi drugi ženi so rekli Ha Polona, njegovi hčerki pa Ha Katra, ali Hatonetova Katra.

Naslovna stran medicinske knjige M. Lemerya iz 1705, prepisal A. Košenina iz Puštala 1830

Naslov 5. poglavja Košeninove knjige iz 1830 z začetnicama imena Antona Košenine in podatkom, da je bil ubog tkalec v Puštalu

V arhivu loškega muzeja piše v popisni knjigi prebivalstva iz 1869. leta, da je bil Košenina po poklicu »Wunderarzt«, tj. ranocelnik. Bil pa je tudi cerkovnik (Filialmessner) pri loški podružni cerkvi sv. Križa na Hribcu v Puštalu. Ljudje so ga spoštovali in je imel pri njih velik ugled. Že v obleki je hotel pokazati, da je nekaj posebnega. Doma je nosil na glavi okroglo kapo z velikim cofom. Okrog kape je imel zelene in rdeče rože (encianove korenine, vršičke borovca, rabarbaro ali druge).

Košenina je bil daleč znan ljudski zdravnik. Pri hiši je imel vrt, v katerem je gojil zdravilne rastline, na pobočju nad Hribcem, na Stenu pa je imel utico, kjer je pripravljaval zdravila. Ljudje so hodili k njemu od blizu in od daleč, 15 do 40 ljudi dnevno. Rekli so, da gredo na božjo pot na Hribec, v resnici pa so se hodili »ercnovat« h Košenini. Bolezen je ugotavljal po urinu. Ljudje so trdili, da je navadno bolezen dobro ugotovil. Predpisoval pa je predvsem domača zdravila iz rož oziroma domače rastline: belo meto, ajbež, žajbelj, meliso, volovski jezik, kamilice (rekel je: gamelce) itd. Tudi z latinskimi imeni je rad imenoval rože, za katere je pač vedel ime. Po navadi je svetoval po pet zelišč, a je največkrat pristavil: »Če bo pomagalo, ne vem. Jaz vam samo svetujem, kaj vzemite, ozdravila pa vas bosta ona dva gori v cerkvi — sv. Kozma in Damjan. Le priporočite se jima.« Včasih je poslal po zdravila tudi v lekarno. Ponje je hodil njegov nečak. Košenina mu je vedno naročil: »Nikomur ne pokaži recepta. Počakaj, da boš zadnji.« Stranka je morala plačati fantu po 2 krajcarja za pot, Košenina pa je računal za »ordinacijo« po 15 krajcarjev. Zato so dobro živeli.

Od njegovih otrok je zdravila le hčerka Katra (Ha Katra). Tudi ona je ugotavljala bolezni po vodi (urinu). Po očetu je podedovala zdravilsko knjigo, po kateri je zdravila. Po njej je dobila knjigo Helena Sever iz Puštala. Kje je knjiga sedaj, nihče ne ve.

Drugi znani padar je bil Jakob Gantar p. d. Kočar iz Dolenčic v Poljanski dolini. Bil je okrog 71 let star, ko je leta 1929 umrl. Rekli so, da je »ta velk padar«. Gantar ni hodil v šolo, pač pa ga je, ker je bil bister, naučil pisati in brati neki župnik iz bližine. Župnik ga je tudi uvajal v zdravilstvo. Imel je rokopisno zdravilsko knjigo *Kranski arcat*, ki jo je kupil od nekih Karlovškovičih, menda iz Dol. Raven. Pri njih sem našel še rokopisno knjigo Fr. Prezla iz Železnikov, Bleiweisove, Strupijeve in Dularjeve živinozdravniške knjige, Pirčevo *Soseda razumnika prašičerejo* in Erjavčevo *Naše škodljive živali*. Imel pa je tudi neko zagovorno knjigo, ki je pa ni več pri hiši. Kočar je zdravil ljudi in živino v daljni okolici, posebno pa je bil ročen pri porodih krav. Po pripovedovanju hčerke Milke, ki še živi na domu, je večkrat hodil na Visoko zdraviti pokojno Franjo Tavčarjevo. Zdravil in zagovarjal je tudi njegov sin Vinko, ki se je priženil na Malenski vrh.

Na tem področju je bil znan še neki Krivar iz Krivega brda. Ta je zbiral predvsem zdravilne rastline, iz njih pa je delal razne »žaube«. Za to je uporabljal tudi maščobo srebrnih lisic. Dobival jo je, ko je pokojni notar Šink Stevo, ki je imel svojo farmo srebrnih lisic na Osojah, dal jeseni zaradi kožuhovine lisice poklati.

Poleg teh je, kolikor imam podatkov, zdravil ali »zagovarjal« tudi neki Jejlar na Mlaki. Ta je imel knjigo zagovorov, a na Mlaki je razen njega znalo zagovarjati še nekaj starejših kmetov, med njimi neki Pompež. V Zaprevalu je zagovarjal stari Gribovšek. Janez Gantar z Malenskega vrha je imel tudi

neko rokopisno knjigo in zagovorno knjigo, ki pa sta med vojno izginili. V Martinj vrhu je zagovarjal Franc Debeljak, p. d. pri Tonetu.

Po letnici prepisa 1831 sledi rokopis, ki ga je prepisal Aleš Kovač iz Voklega pri Kranju: *Bukve za vse potrebe tega gmein Folka*. Rokopis obsega 20 strani in je tudi pisan v bohoričici. Ima naslednja poglavja: »1. od vode (kako se po 18. znakih ugotovi po urinu vrsto bolezni), 2. Kensch na shil posnat bolesen enga zhloveka po Dohtarsko Al po padarsko, 3. Bukve sa ernzije od useh erzhi«.

Zelo podoben je rokopis, ki je v Arhivu Slovenije in ima le 46 strani. Napisan je z zelo lepo pisavo v bohoričici. Ni pa znan avtor, niti kdaj je bil prepisan, niti odkod izhaja. Predloga obeh je Lipič-Košeninov rokopis. Nekaj zanimivosti iz rokopisa: Pisec je pri zdravilnih rastlinah poleg slovenskega izraza napisal imena še v nemščini, italijanščini (laško), galskem (francoskem) in španskem jeziku. V nekaterih rokopisih so imena rož tudi v hebrejščini.

V vseh rokopisih iz okolice Škofje Loke se zelo pogosto priporočajo številna zelišča za zdravljenje »mišerbasta« — zlatenice, kar daje misliti na to, da je morala biti zlatenica v teh krajih zelo pogosta bolezen, prav tako za božjast. V starejših rokopisih pa tudi večkrat predpisuje rože, ki bi človeka obvarovale pred kugo. Kuge sicer že precej let ni bilo več, vendar je ostal v ljudeh strah, da bi se zopet pojavila, kot se je večkrat sporadično že pojavila. Za »vsak slučaj«, da bi ga pili, ko bi se kuga zopet pojavila. Tako priporoča med številnimi rožami Kervošenk (helidonium), pravilno krvošljink (Chelidonium majus) in sicer: »Eno pest dej kuhat na vin in pij ena žlica na tešč. Je dobro pred kugo obvarvati.«

Zelo pogosto piše v rokopisih o zeliščih, ki koristijo za »bramor«, tj. škrofulozo, tuberkulozo bezgavk.

Encijan ali kakor ga imenujejo na vse mogoče načine: lecjan, elcjan itd., je eno od zelišč, katerega zelo priporočajo za bolezni ljudi, pa tudi živine: »Encianovo vodo na tešče piti zelo podaljšuje živlejne.« Dalje: »Ta voda je dober pit katirmo shene naredo de je more shtimat.«

Iz Škofje Loke je šel rokopis tudi proti jugu. Kot navaja Fr. Kotnik je bil en rokopis iz Osoj pri Rovtah. Kje je sedaj in kdo je avtor, ni mogoče ugotoviti. Ker pa je nedaleč od Škofje Loke, je bila predloga za rokopis gotovo tudi Lipič-Košeninov rokopis. Od tu dalje je šel rokopis oz. je bil prepisan od Štefana Revna v vrhniškem dialektu. To navaja Fr. Kotnik. Verjetno je to rokopis, ki je v Arhivu Slovenije. Napisan je že v gajici, tj. po letu 1860. Obsega 118 strani. Prvih 20 strani manjka. Imena Štefan Reven sicer nisem našel, pač pa je na nekem mestu napisano ime Johan Hočevnar, zraven pa piše Gornolublana (Oberlaibach = Vrhnika). Ni pa izključeno, da sta to dva različna rokopisa.

Nekaj »cvetk« iz tega rokopisa: »Za jetiko jemlji prah od posušene lisičje drobovine.« — »Kader od žuče terga po terbu: En frišen še gorak drek od krave prave na trebh, je dobro.«

Dober perpomohček temu človeku ali krainski arcat — Tu je mitelni in arcnije za vsako sorto bolezen tega človeka, je naslov rokopisne ljudsko medicinske knjige, katero je prepisal Peter Šinkovec leta 1850. Šinkovec je verjetno tudi iz Poljanske doline. Pisec navaja, da jo je Pavle Lipič iz Bodovelj prvič prepisal iz latinskega in nemškega jezika »na Kransko« l. 1810. Nadalje pravi za Lipiča, da je bil »zares en moder in od boga razsvetlen Arcat«. Piše

tudi, da so bile »Bukve« prvič prepisane l. 1841, drugič 1845 in tretjič, tj. njegov rokopis, pa 1850. Podatek, da je Lipič prepisal oziroma prevedel rokopis 1810. leta iz latinskega in nemškega, se ne ujema s podatki v Košeninovem rokopisu, kjer piše, da je Lipič prevedel že 1705. leta in to iz francoskega in menda, kot nejasno piše, tudi nemškega jezika. Tu nastane vprašanje, kdaj je Lipič živel, kaj je bil in od kod izhaja njegov rod, ker ta priimek ni znan v okolici Škofje Loke.

Knjiga ima naslednjo vsebino: v predgovoru je edino v tem rokopisu napisano o negi bolnika (Zadržanje ali vorenga za Bolnika). Prvi del je kot pri večini rokopisov navodilo kako po urinu spoznamo bolezen. V drugem o boleznih in njih zdravljenju z dodatnim poglavjem: »Zdaj pogledjmo en malo te zunanje rane in bolečine, vse sorte mazila, žavbe in flajštre; za strupenino ali steklino«. Tretji del: »Posebno o ženskih bolezn in kar njih stan zadene«. V tem poglavju govori o »cajtu«, kar pomeni mesečnino: »Če se zapre, pride, noče nehat, gre preveč, kader katero preveč cajt ima, kader božjast v maternico pride, kaj stori žene rodovitne.« Za rodovitnost žensk priporoča tole: »1. Ta povoden trpoc kuhaj in vodo pij obdenja (podivja) rodovitnost, 2. Rožmarin in meliso na vodi kuhaj in to v maternico špricaj bo kmalu.« Vsebuje tudi »Navodilo za mrtev porod ven spraviti«; verjetno misli tu splav, ker pravi na koncu: »Pred kurbam tu skrivaj kar morš.«

To knjigo je imel dr. Ernest Majer v Ljubljani. Njegova vdova jo več ne najde, verjetno je kje založena. Prepis tega pa ima prim. dr. Mirko Karlin.

Naslednji prepis je bil napisan v Karlovcu pri Dolenjih Ravneh pod Malenskim vrhom. Tega je Jakob Gantar p. d. Kočar iz Dolenčic kupil od »Karlovškovich« in je po njem tudi zdravil. To je tudi prepis Lipič-Košeninovega rokopisa in ima 211 strani. Pred leti so ga še imeli pri hiši in je založen ali so ga komu posodili, a ga ni vrnil.

V muzeju v Škofji Loki je edini skromen rokopis, ki ga ima muzej, katerega je pred smrtjo poklonil nekdanji notar Stevo Šink. Tega je prepisal njegov oče Franc Šink iz Stare Loke. Napisan je okoli leta 1860 (po izjavi Steva Šinka). Po vsebini je jasno, da je temu rabil za predlogo Košeninov rokopis. Ima le 53 strani. Šink ga je napisal na prošnjo njegove žene, ki ni bila pismena, pač pa se je zanimala za zdravljenje.

Rokopis, ki ga je napisal 1879. leta Johan Kallan, verjetno iz Puštala, je skromen zvezek ca. 30 strani (nekaj strani v začetku manjka). Kalan je prepisal gotovo le tisto, kar je verjetno rabilo le za osebno uporabo. Rokopis je last Ivanke Svolfšak iz Škofje Loke in ga je dobila od svoje matere Ferbarjeve iz Karlovca.

Rokopis, ki je nekoliko obširnejši od prejšnjih dveh, so *Zdravilske Bukve za vse bolezni ozdravljat*. Knjižica je bila last Lovra Planine iz Škofje Loke. Ker je pisec mešal gajico še z bohoričico, je rokopis verjetno iz ca. 1850. leta. Vsebina je približno taka kot v drugih rokopisih iz Škofje Loke.

Bukve za usse potrebe tega gmein Folka je rokopis, napisan 1835. leta. Obsega 52 strani. Ni znan niti avtor niti od kod izhaja. Vsebina je običajna; le da je v precej skrajšani obliki.

Gantarjev, p. d. Presečnikov rokopis: *Knjiga domačih zdravil*, je bila prepisana 1871. Rokopis ima 346 strani, vsebina običajna. V poglavju o zdravilnih rastlinah opisuje 60 zdravil. Predloga je ista kot pri Šinkovčevem roko-

pisu ali pa je bil ta rokopis direktno predloga, ker tudi ta rokopis izhaja iz Poljanske doline. Prepisal ga je neki Per.

Kot v Šinkovčevem rokopisu je mnogo napisanega tudi o »cajtu«. Zanimivo je, kako zdraviti, »če ktero vselej mertev porod, da bi živ ostal.« Za to je: »Stolči živega raka, ožmi to v vodi in to naj pije taka ženska. To je silno dobro, za to nič boljšega.«

Vinko Möderdorfer navaja v svoji knjigi *Ljudska medicina pri Slovencih* še rokopis: Pavle Lepez (Lipič): *Bukve za vse potrebe tega gmein Folkla*. Od kdaj je rokopis, ni znano. Shranjen je v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani.

Za mene je bil posebno zanimiv rokopis, ki sem ga ugotovil pri nekem Ločanu. Njegov avtor ni znan, niti kdaj je bil napisan, kajti odtrgane so prve strani. Napisan je v bohoričiči, v loškem dialektu in ima 466 strani. Pisan pa je tako, da sem ga v začetku težko razvozljaval, ker pisec večinoma ni ločil nekaterih besed, druge skupaj pisane besede pa so ločene, med stavki ni ločil. Uporabljal je tudi zelo stare izraze za bolezni, rastline idr., tako da sem včasih komaj s slovarji ugotovil pomen, v več primerih, posebno za rože ali za kaka zdravila oz. kemikalije pa sploh ne, niti s starejšimi lekarnarji in zdravniki. Navajam nekaj takih izrazov: Špisglas, gastoučevo ole, petelinova noga, pribroma, famast pero, sprederglin, prajna, finerska bolezen, plunina glista, sfiga bule, medridat, špiči, mufter.

Izraz, ki ga ne uporabljajo drugje kot starejši ljudje iz okolice Škofje Loke, je bolezen, kot piše v tem rokopisu, »mišerbast«, v drugih tudi »mišerbost«. Čeravno sem mnogo in pogosto hodil po okolici Škofje Loke, vendar do sedaj nisem slišal tega izraza. Prvi mi je začel razvozljavati pomen prof. Romić iz Zagreba. Povedal mi je, da uporabljajo pri njih izraz »bast« za bo-

Bukve iz 1830 — primer ilustracije in popisa bolezni

lezni kože, rogov, kopit. Tako pravijo: bastar konj, tj. konj, ki šepa, mu odpadajo dlake, rane na koži, počeno kopito ipd. Po Tomšičevem besednjaku pomeni bast lub, ličje, vlakno. Franc Kuralt iz Žabnice, 86 let star, mi je na vprašanje, kaj pomeni mišerbast, takoj odgovoril, da pomeni zlatenico. V okolici Loke pomeni človeka, ki je bledikast, rumenkast, mozoljast ali ima druge izpuščaje po obrazu. Pravijo tudi: glej kako je mišerbast. Pri živalih je pisec uporabljal ta izraz, pri prašičih piše za neko bolezen: mišerbast ali pereč ogenj, verjetno je po opisu sodeč rdečica in vranični prisad. Teh dveh bolezni namreč dolgo niso razlikovali. Pri govedu je uporabljal izraz za zlatenico in anemijo. Izraz »francozi«, pomeni spolne bolezni goveda. Izraz so uporabljali po analogiji s spolnimi boleznimi pri ljudeh s sifilisom.

Knjiga tudi nima vsebine razdeljene na pet poglavij, kot je to v večini rokopisov (v nekaterih sicer ni pet poglavij, vsebina pa je sicer ista kot pri tistih, ki imajo pet poglavij). Posebnost je tudi ta, da uporablja za zdravljenje podkajevanje, česar nisem do sedaj ugotovil v nobenem drugem rokopisu. Naj navedem, kaj so vse zdravili s podkajevanjem: Najboljši kadil za Aposthena (nahod). Kadil za hud luft pregnat. Najboljši kadil za strah za mlade in stare. Še en kadil za strah. Še en dober kadil za stare in mlade. Kadil za žensko (rito). Kadil za otročje kože. Kadil za ta hud kašel. Kadil kader mu čevo ven hodi. En dober kadil, kadar griža regira. Za pluse (pluča) kadil. En dober kadil za otekline. En dober kadil za glide kadit. Kadil kader ga terga po neh. Kader vrat oteka in se lukne noter ravnaja. Kadil za sravne vetrove. Kadil dober za maternico. En dober kadil za kuga. Še en dober kadil za kuga. Kadil kader ga podgrom (revmatizem) zlom. Kadil za ušen je najboljš za rdeč prisad (erizipel). Kadil kader se otrok preveka (dobi kilo). Kadil kadr božjast koga terga. Kadil kader je človk zaprt. Kadil za divje popadke. Kadil kader če žensk kri odtečt. Kadil kader ženska predčasno porodi. Kadil za vetrove za maternica. Kadil za pluse kašel (pljučni).«

Nadaljnje poglavje govori o raznih oljih, npr. »Ta drag in žlahten ole iz Korda benedikte. En grozen žlahten ole za vsaka rana celt. To kompanirano ole sv. Janeza itd.« Sledijo zdravila za pljuča. Nato je poglavje o sadnem drevju kot je to v ostalih rokopisih. Neurejeno je poglavje, v katerem so napisani razni recepti za vse vrst bolezni, predvsem pa opisuje veliko število raznih »žaub« in »flajštrov«: »Žavba iz plajbajsa (Bleiwasser). Silber glet žauga nardit. Žavba za počenega človeka ozdravt, Kader očeš te narboljši leksirec. Za gliste žauga, za stare in mlade. Ena narboši žauga kader ne morejo žene rodit. En dober ole za raka na ženskih persih. Cesarja Korlna voda se tako nardi. Flajšter za raka pregnat. Še na druga kenšt za raka. En dober in močan purfelc za raka. Ena imenitna draga žauga. Ena velka kunšt za kamen u človek. En narbolš mitel kader človk pride ob pamet. Za te mrzla božjast.«

Sedaj sledijo zagovori ali pane (od besede panati). Premalo je prostora, da bi navedel recimo »pano«: »To se pravi to manjši pano, da bi ludem in živin pomagal.«

Zopet sledijo neke vrste rož, vod in olj, nato pa daljše poglavje o negi, pravilnem hlevljenju in krmljenju živine, o njihovih boleznih in zdravljenju. Ta del, ki je za mene bil najzanimivejši, obsega okoli sto strani. Težko je točno prešteti, ker so vmes med drugim še posamezni dodatki.

Temu sledi kratko poglavje o gumah: »Guma Abdelin, Elemi, Tadama-hada, Anime, Drakonis.«

Sledi poglavje o boleznih maternice, boleznih glave, ust, boleznih ženskih prs, jeter, vranice, srca, boleznih trebuha, porod, božji šlak, narhujš božjast, katerga božje meče. Manholija (melanholija), razne druge in kirurške bolezni: rane, šen, kri ustavt, garje. Nadalje: »Kader katerga kešen strpen ževav vpič. Kadar steku pes popade, kadar gad ali kača piči, pajk piči, čebela ali sršen piči, kadar je komu strup zavdan«.

Zadnje je poglavje o zdravih rastlinah. O boleznih, zdravih rastlinah in sadnem drevju je iz Košeninovega rokopisa, sicer, kot vidimo, knjiga ni enotna in je pisec črpal iz raznih virov in si zapisoval, kot je pač kje kaj zanimivega našel. Je pa le več kot polovica snovi prepisane iz Košeninovega rokopisa. Do sedaj še nisem mogel ugotoviti, odkod je prepisal poglavje o negi in boleznih živine. Verjetno je bila predloga kakšna nemška veterinarska knjiga.

Pri Milki Gantar, p. d. Kočarjevi v Dolenčicah, hčerki pokojnega in zgoraj omenjenega Jakoba Gantarja, sem našel še eno rokopisno knjigo, ki jo je 1884. leta napisal Franc Prezel iz Železnikov. Knjiga obsega 86 strani, nima pa nobenega naslova. Rokopis je izredno lep. V knjigi so opisane le bolezni živali in kako jih zdravimo. Pisec sicer ne omenja, katero predlogo je uporabljal. Ko pa sem primerjal rokopis s knjigo dr. Simona Strupija *Spoznanje in ozdravljenje unanjih in notranjih bolezni pri konjih, govedih, ovcah, kozah, prašičih in psih*, vidimo, da je bila ta knjiga predloga za njegov rokopis. Prva izdaja Strupijeve knjige je izšla leta 1852, druga 1862, tretja pa 1885. Če je torej Prezel svoj rokopis napisal leta 1884, je uporabil prvo ali drugo izdajo. Prezel seveda ni prepisal celotne knjige, pač pa le to, kar je menil, da je za njega najpomembnejše oz. kar pride največkrat v poštev pri zdravljenju živine. Kako je prišla ta knjiga h Kočarjevim, hčerka ni vedela.

Kot sem uvodoma navedel, sem skušal pregledati čimveč rokopisnih ljudsko medicinskih knjig, da bi v njih nabral snovi o ljudskem živinozdravstvu pri nas. Ko sem si napravil pregled teh rokopisov, sem mislil, da ne bi bilo napak, če bi to objavil, da bi seznanil širši krog z našim kulturnim bogastvom, ter bi mogoče koga spodbudil, da bi začel rokopise proučevati z zdravniškega, farmacevtskega in veterinarskega vidika. Želel pa bi tudi, da bi mi pomagali zbirati podatke o ljudskem živinozdravstvu, o vražah in stare recepte za zdravljenje živine.

VIRI

V. *Möderndorfer*, Ljudska medicina pri Slovencih, Ljubljana 1964. — *Fr. Kotnik*, Iz ljudske medicine, Ljubljana 1952. — Rokopis prof. Doroteje Goričnik. — *Fr. Mišnarik*, Od staroslovanskega vraštva do sodobnega zdravila, Ljubljana 1972. — Arhiv loškega muzeja. — V. *Petkovšek*, Po sledovih prvih floristov v naših gorah, Planinski vestnik 1966. — L. *Glesinger*, Iz povijesti zdravstvene kulture naših naroda. Lek 1972. — Podatki prof. Janeza Dolenca iz Četene ravni. — Pripovedovanje Milke Gantar iz Dolenčic in Igorja Šinka iz Skofje Loke.

Résumé

LES LIVRES DE MÉDECINE POPULAIRE DES ALENTOURS DE ŠKOFJA LOKA

Jusqu'à présent, l'auteur de l'article trouva 25 manuscrits de livres de médecine populaire en langue slovène et deux en allemand. Onze livres du moins sont des alentours de Škofja Loka. Le plus vieux manuscrit est celui de »Bedizin Dohtarske bukve« de 1720 de la région de Notranjska. Les »Arzniske bukve sa vse shlahit boliesnj od gvave do nueg...« de 1759 proviennent de la Carinthie.

Le plus vieux manuscrit des alentours de Škofja Loka est celui que Pavle Lipič avait traduit d'après le livre de Nicolas Lémery »Cours de chémy«. La date de la traduction de ce livre n'est pas connue. Dans la première version, dans le premier tome de l'oeuvre »Perve bukue za vse potrebe tega čoueka«, adaptée aux besoins des paysans d'après le manuscrit de Lindič par Anton Košenina, l'auteur nous informe que la traduction de Lipič date de 1705. Dans le manuscrit de Peter Sinkovec de 1850 on lit par contre que Lipič fit sa traduction en 1810 et qu'en 1705 le livre fut écrit par Lémery. La deuxième variante semble plus proche de la vérité. Le manuscrit de Lipič ou bien de Košenina sert de modèle à tous les autres manuscrits des alentours de Škofja Loka. Tous ces manuscrits comprennent en général cinq chapitres: le 1er de l'urine (comment on constate la maladie d'après u'lrine); le 2e comment on reconnaît la maladie d'après les veines; le 3e sur les maladies et leur traitement; le 4e des arbres fruitiers et de leurs fruits employés comme médicaments; le 5e sur les plantes médicinales. Chaque auteur adapta cet ordre selon sa volonté. Dans plusieurs manuscrits on trouve aussi des chapitres sur des maladies des animaux domestiques et sur leur traitement, ce qui n'est pas étonnant puisque nous savons qu'à cette époque-là il n'y avait pas de vétérinaires et que des charlatans traitaient aussi les animaux domestiques.

Ces manuscrits sont importants parce qu'ils permettent d'étudier l'histoire de la médecine, de la pharmacie et de la médecine vétérinaire, de même qu'ils seraient intéressants pour les botanistes pour l'étude des vieux noms des plantes médicinales.